

Identification of Geopolitical and Geostrategic Factors Influencing Defense Strategies

Ali Afzali

PhD Candidate, Supreme National Defense University, Tehran, Iran.

Mohsen Rostami

Associate Professor, Supreme National Defense University, Tehran, Iran.

Amirhossein Elhami

Associate Professor, Research Institute of Sacred Defense Sciences and Education, Supreme National Defense University, Tehran, Iran.

Abdollah Jalali Nasab

Assistant Professor, AJA University of Command and Staff, Tehran, Iran.

Ali Jahanshahi

Associate Professor, Supreme National Defense University, Tehran, Iran.

Abstract

Modern defense strategies are shaped by the complexity of geopolitical and geostrategic factors, and understanding these factors is essential to ensuring national security. In recent years, extensive research has been conducted to develop defense strategies, with the identification of influential geopolitical and geostrategic factors forming the core of these studies. However, most of these efforts have relied on a fixed model proposed in 2007 by Dr. Hafeznia, Dr. Afshardi, and Dr. Rashid. Given the evolving nature of warfare and the dynamic character of geopolitical factors, the identification of these elements has become increasingly necessary. Furthermore, a unified definition of geostrategy has yet to be established, leaving geostrategic factors insufficiently addressed. This study aims to identify and develop the key geopolitical and geostrategic factors influencing defense strategies. Employing a descriptive-developmental design with a qualitative approach, data were collected through library research and expert interviews. The findings indicate eight primary geopolitical factors, each with associated indicators: military (39 indicators), economic (31 indicators), political (23 indicators), geographic (22 indicators), security (9 indicators), cultural (9 indicators), social (8 indicators), and science and technology (4 indicators). Expert consensus further suggests that when geopolitical factors exert influence at a global scale, they may evolve into geostrategic factors.

Keywords: Geopolitics, Geostrategy, Geopolitical factors, Geostrategic factors, Defense strategy

معرفی عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی مؤثر بر راهبردهای دفاعی

علی افضلی

دانشجوی دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران.

محسن رستمی (نویسنده مسئول)

دانشیار دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران.

امیرحسین الهامی

دانشیار پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس، تهران، ایران.

عبدالله جلالی نسب

استادیار دانشگاه دافوس ارتش، تهران، ایران.

علی جهانشاهی

دانشیار دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران.

چکیده

راهبردهای دفاعی مدرن تحت تأثیر پیچیدگی عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی شکل می‌گیرند که درک و توجه به آنها برای تضمین امنیت ملی ضروری است. در سال‌های اخیر تحقیقات گسترده‌ای در خصوص ارائه راهبرد دفاعی انجام شده است که در آنها شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی مؤثر در راهبرد دفاعی شاکله اصلی کار تحقیقاتی بوده است؛ در صورتی که تمامی آنها از یک مدل ثابت که در سال ۱۳۸۶ توسط دکتر حافظ نیا، دکتر افشردی و دکتر رشید ارائه شده است، الگو گرفته‌اند؛ حال اینکه با گذشت زمان و عوض شدن ماهیت جنگ‌ها و پویایی عوامل ژئوپلیتیکی، شناسایی این عوامل ضروری است. از طرفی تاکنون در خصوص ژئواستراتژی نیز تعریف واحدی وجود نداشته و در معرفی عوامل ژئواستراتژیکی نیز اقدامی صورت نگرفته است. این تحقیق با هدف شناسایی و توسعه عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی مؤثر بر راهبرد دفاعی انجام گردید. روش تحقیق توصیفی-توسعه‌ای و روش اجرای آن کیفی با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای و مصاحبه با خبرگان است. برابر نتایج به‌دست آمده، ۸ عامل ژئوپلیتیکی شامل: عامل نظامی (۳۹ شاخص)، عامل اقتصادی (۳۱ شاخص)، عامل سیاسی (۲۳ شاخص)، عامل جغرافیایی (۲۲ شاخص)، عامل امنیتی (۹ شاخص)، فرهنگی (۹ شاخص)، عامل اجتماعی (۸ شاخص) و عامل علم و فناوری (۴ شاخص) شناسایی و مورد تأیید قرار گرفت. ضمن اینکه برابر اجماع نظر نخبگان، اگر عوامل ژئوپلیتیکی در وسعت جهانی نقش ایفا نماید می‌تواند به عامل ژئواستراتژیکی تبدیل شوند.

کلیدواژه‌ها: ژئوپلیتیک، ژئواستراتژیک، عوامل ژئوپلیتیک، عوامل ژئواستراتژیک، راهبرد دفاعی

مقدمه

در عصر جهانی شدن، راهبردهای دفاعی کشورها نه تنها تحت تأثیر توانمندی‌های نظامی، بلکه متأثر از عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی پیچیده‌ای هستند که ریشه در جغرافیا، اقتصاد و روابط بین‌الملل دارند. جغرافیا به عنوان بستر اصلی تحولات امنیتی، تعیین‌کننده دسترسی به منابع، موقعیت‌های راهبردی و مرزهای طبیعی است که ماهیت تهدیدات را شکل می‌دهد (گری و کالین^۱؛ ۱۹۹۹: ۳۵). برای نمونه، کشورهای محصور در خشکی مانند افغانستان به دلیل فقدان دسترسی به دریا، با چالش‌های لجستیکی و امنیتی ویژه‌ای مواجه‌اند، درحالی‌که کشورهای ساحلی مجاور تنگه‌های بین‌المللی (ایران و یمن) باید راهبردهای دفاعی خود را حول محور کنترل این گذرگاه‌ها تنظیم کنند (دادز وون^۲، ۲۰۲۳).

از سوی دیگر، منابع طبیعی به‌ویژه انرژی، به عاملی تعیین‌کننده در رقابت‌های ژئوپلیتیکی تبدیل شده‌اند؛ بحران‌های اخیر در اوکراین و دریای جنوبی چین نشان‌دهنده تلاش قدرت‌های بزرگ برای تسلط بر مناطق غنی از منابع است (فلینت^۳، ۲۰۲۱). این رقابت‌ها به گونه مستقیم بر سیاست‌های دفاعی کشورها تأثیر می‌گذارند، چنانکه ایالات متحده آمریکا با استقرار پایگاه‌های نظامی در خلیج فارس، راهبرد خود را بر پایه تضمین جریان نفت تنظیم کرده است (کلار^۴، ۲۰۰۲: ۱۰۲).

در سطح ژئواستراتژیک، ساختار نظام بین‌الملل و نقش‌آفرینی قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، راهبردهای دفاعی را به سمت همکاری یا تقابل امنیتی سوق می‌دهد. گسترش ناتو به شرق اروپا پس از جنگ سرد، واکنش روسیه را در قالب تقویت توان موشکی و الحاق شبه‌جزیره کریمه به دنبال داشت که نشان‌دهنده تأثیر مستقیم تحولات ژئواستراتژیک بر راهبردهای دفاعی است (مرشایمر^۵، ۲۰۱۴). همچنین، ظهور چین به عنوان یک قدرت جهانی،

1. COLIN S. GRAY & GEOFFREY SLOAN

2. Klaus Dodds & Woon

3. Colin Flint

4. Klare

5. Mearsheimer

راهبرد «کمر بند و جاده» را به وجود آورده که افزون بر ابعاد اقتصادی، پیامدهای امنیتی برای کشورهای مسیر این طرح دارد (سامرز^۱، ۲۰۱۷). این تحولات بیانگر آن است که راهبرد دفاعی نمی‌تواند در انزوای طراحی شود، بلکه باید پاسخ‌گوی تحرکات ژئواستراتژیک رقبا و متحدان باشد.

۱. کلیات

۱-۱. بیان مسئله

در جهان امروز که با تحولات پرشتاب ژئوپلیتیکی، رقابت‌های راهبردی و ظهور فناوری‌های نوین مواجه است، بررسی عوامل مؤثر بر راهبردهای دفاعی به اولویاتی حیاتی برای دولت‌ها و نهادهای امنیتی تبدیل شده است. اهمیت این پژوهش از آنجا نشئت می‌گیرد که راهبردهای دفاعی سنتی، که صرفاً بر توان نظامی متمرکز بودند، دیگر پاسخ‌گوی چالش‌های چندبُعدی قرن بیست‌ویکم نیستند. جغرافیا، منابع طبیعی، رقابت قدرت‌های بزرگ و فناوری‌های پیشرفته، همگی به شکل بی‌سابقه‌ای درهم‌تنیده شده و امنیت ملی را تحت تأثیر قرار می‌دهند (فلینت، ۲۰۱۷). برای مثال، موقعیت جغرافیایی کشورها نه تنها دسترسی به منابع راهبردی مانند نفت و آب را تعیین می‌کند، بلکه آن‌ها را در معرض تهدیدات متغیری مانند محاصره اقتصادی یا حملات سایبری قرار می‌دهد (کوهن و کاردان، ۱۳۸۷). در این میان، غفلت از تحلیل یکپارچه عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیک می‌تواند به طراحی راهبردهای دفاعی ناکارآمد و آسیب‌پذیری‌های امنیتی جبران‌ناپذیر منجر شود.

با این حال، با وجود مطالعات گسترده در حوزه ژئوپلیتیک و استراتژی، شکاف پژوهشی قابل توجهی در تحلیل یکپارچه این دو حوزه و تأثیر متقابل آن‌ها بر راهبرد دفاعی وجود دارد. بیشتر پژوهش‌های پیشین یا بر عوامل جغرافیایی متمرکز بوده‌اند (مدل هارتلند مکی‌ندر) یا فقط به ابعاد نظامی-راهبردی پرداخته‌اند (دالبی^۲، ۲۰۱۳).

1. Summers

2. Dalby

این درحالی است که در دنیای امروز، عوامل غیرنظامی مانند تحریم‌های اقتصادی، جنگ سایبری و تغییرات آب‌وهوایی نیز به مؤلفه‌های تأثیرگذار بر امنیت تبدیل شده‌اند (کلا، ۲۰۱۷). برای مثال، تحریم‌های بین‌المللی علیه ایران نه تنها اقتصاد، بلکه توان دفاعی کشور را تحت تأثیر قرار داده است. از این رو، مسئله اصلی این پژوهش آن است که «عوامل ژئوپلیتیکی (مانند جغرافیا و منابع) و ژئواستراتژیک (مانند رقابت قدرت‌های بزرگ و فناوری) که بر تدوین راهبرد دفاعی کشورها اثر می‌گذارند، کدامند؟» پاسخ به این پرسش، مستلزم بررسی موردی راهبردهای دفاعی کشورهای دارای موقعیت‌های ژئوپلیتیکی متفاوت و تحلیل واکنش آن‌ها به تحولات ژئواستراتژیک است. این پژوهش در پی پر کردن خلأ موجود با ارائه چهارچوبی تحلیلی است که در آن، راهبرد دفاعی نه به عنوان یک انتخاب ایزوله، بلکه مانند پیامد تعامل پویای عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیک درک می‌شود.

۱-۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

۱. به پر کردن شکاف موجود در ادبیات علمی کمک می‌کند؛
 ۲. این پژوهش با ارائه چهارچوبی تحلیلی که تعامل پویای عوامل سنتی و نوین را در نظر می‌گیرد، به درک جامع‌تری از راهبرد دفاعی در عصر جهانی شدن کمک می‌کند؛
 ۳. یافته‌های این تحقیق برای سیاست‌گذاران امنیتی و دفاعی کاربردهای مستقیمی دارد؛
 ۴. توجه به نقش فناوری‌های نوین مانند دفاع سایبری و پهپادها که در مطالعات پیشین کمتر بررسی شده‌اند، به کشورها اجازه می‌دهد تا برتری فناورانه را به عنوان جزئی جدایی‌ناپذیر از راهبرد دفاعی خود تعریف کنند.
- ضرورت این پژوهش همچنین در پاسخ‌گویی به تحولات اخیر نظام بین‌الملل نهفته است. گسترش ناتو به شرق اروپا، طرح «کمر بند و جاده» چین و تشدید رقابت ایالات متحده و چین در آسیا-پاسفیک، همگی نشان دهنده بازتعریف معادلات امنیتی در سطح جهانی هستند (مرشایمر، ۲۰۱۴؛ سامرز، ۲۰۱۶).

بدون تحلیل این تحولات، راهبردهای دفاعی ملی ممکن است در مواجهه با بحران‌های آینده ناتوان بمانند. به‌ویژه، کشورهای در حال توسعه که منابع محدودی دارند، با تخصیص نادرست بودجه دفاعی به دلیل عدم درک عوامل ژئوپلیتیکی، با خطرات امنیتی مضاعفی روبه‌رو خواهند شد.

۳-۱. پیشینه تحقیق

بابک نبی‌زاده (۱۴۰۲) در رساله دکتری خود با عنوان: «تبیین علایق ژئوپلیتیکی رژیم صهیونیستی در حوزه خلیج فارس و راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در مقابله با آن» پس از اخذ نظرهای جامعه آماری با استفاده از فنون و روش‌های آماری توصیفی-استنباطی و تجزیه و تحلیل داده‌ها، شش عامل: «جغرافیای طبیعی»، «جغرافیای انسانی»، «سیاسی»، «اقتصادی»، «نظامی داخلی» و «وضعیت سیاسی-اقتصادی منطقه‌ای» را به‌عنوان عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر راهبرد دفاعی معرفی نموده است (نبی‌زاده، ۱۴۰۲).

جواد رفیعی‌راد (۱۴۰۰) در رساله خود با عنوان: «راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران متأثر از علایق ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی آمریکا و روسیه در سوریه» پس از اخذ نظرات جامعه آماری با استفاده از فنون و روش‌های آماری توصیفی-استنباطی و تجزیه و تحلیل داده‌ها صورت گرفته و در نتیجه آن ۶۰ عامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران را شناسایی و معرفی کرده، سپس با در نظر گرفتن تأثیر این عوامل بر راهبردهای دفاعی و تحت کنترل بودن یا نبودن آن‌ها نقش عوامل را پیش‌بینی کرده است (رفیعی‌راد، ۱۴۰۰).

علی‌اصغر کاظمی (۱۳۸۷) در رساله خود، دوازده عنصر یا عامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر تدوین راهبردهای به شرح زیر بیان و سپس به تشریح آن‌ها پرداخته است: ۱. وضعیت جغرافیایی؛ ۲. جمعیت و نیروی انسانی؛ ۳. استعداد و ظرفیت تولیدی منابع و کارخانه‌ها؛ ۴. ترابری (حمل و نقل) و ارتباطات؛ ۵. استعدادهای علمی و اختراعات و ابتکارات؛ ۶. سیستم اقتصادی؛ ۷. سازمان اداری و دولتی؛ ۸. موقعیت راهبردی؛ ۹. ایدئولوژی و اخلاق اجتماعی؛ ۱۰. اطلاعات و آگاهی؛ ۱۱. تأسیسات نظامی و انتظامی؛ ۱۲. خرد رهبری (کاظمی، ۱۳۷۸: ۱۷۷-۱۷۵).

سعیده لطفیان (۱۳۷۶) مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر فرایند سیاست‌گذاری نظامی و بر راهبردهای نظامی-دفاعی ملی را در قالب محیط داخلی و خارجی بدین شرح بیان می‌کند: عوامل مربوط به محیط داخلی شامل؛ ۱. خصوصیات ملی؛ ۲. محیط سیاسی و اجتماعی. عوامل مربوط به محیط خارجی شامل؛ ۱. محیط منطقه‌ای؛ ۲. محیط بین‌المللی. همچنین وی اشاره می‌کند شرایط ژئوپلیتیکی و عوامل جغرافیایی و محیطی قدرت‌های مخالف یکدیگر از نقطه نظر قدرت سیاسی، نظامی و اقتصادی آن‌ها و از نظر طرح راهبردهای دفاعی و نظامی کشورهای مختلف دارای اهمیت فراوان می‌باشند؛ بنابراین در طرح راهبردهای دفاعی باید به جغرافیای انسانی و فیزیکی (طبیعی) قلمرو خود و سرزمین بیگانه توجه نمود (لطفیان، ۱۳۷۶: ۸۵-۸۴).

۴-۱. سؤال تحقیق

عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی مؤثر بر راهبردهای دفاعی کدامند؟

۵-۱. هدف تحقیق

شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی مؤثر بر راهبردهای دفاعی.

۶-۱. روش‌شناسی تحقیق

نوع تحقیق، کاربردی و توسعه‌ای است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و با رویکرد کیفی انجام شده است. حجم نمونه جامعه خبره ۱۲ نفر به صورت هدفمند همگون تا اقناع نظری از میان استادان و دانشجویان حوزه ژئوپلیتیک انتخاب گردیدند. برای گردآوری اطلاعات دو روش کتابخانه‌ای (علمی و تخصصی) و روش میدانی (مصاحبه) استفاده گردید پس از گردآوری داده‌ها ابتدا با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA شاخص‌ها کدگذاری و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت سپس با تلفیق داده‌های یکسان و هم‌پوشان، شاخص‌های اصلی استخراج گردید و در آخر هر شاخص به یک عامل ژئوپلیتیکی اختصاص داده شد (روش جزء به کل).

۲. مبانی نظری تحقیق

۲-۱. مفهوم‌شناسی

❖ ژئوپلیتیک

ژئوپلیتیک معاصر از پایان جنگ جهانی دوم و آرایش سیاسی بعد از جنگ، حیات خود را آغاز کرد. این اتفاق تاریخی نه تنها به تغییر ماهوی دنیا و پارادایم‌های ژئوپلیتیکی انجامید، بلکه با اختراع سلاح بسیار مخرب «بمب اتم» هم‌زمان شد. با تبدیل شدن بمب اتم به موشک هسته‌ای نه تنها یک راهبرد نظامی جدید شکل گرفت بلکه نقش ژئواستراتژی جدیدی نیز تعریف شد. علم سیاست جدید ارتباط میان سیاست و عوامل محیطی مختلف را رد نمی‌کند. در وهله اول صحبت در خصوص موانع محیطی، فیزیکی و جغرافیایی است که راسل به آن اشاره کرده بود. این حوزه از سه بخش مجزا تشکیل یافته است: «خشکی‌ها»، «آب‌ها» و «هوا». این موانع در سطح زمین خود به بخش‌های متنوعی تقسیم می‌شود. زمین به گونه‌های مختلفی با آب تماس می‌یابد، ساحل رودخانه، دریاچه، باتلاق، دریا، اقیانوس، همچنین جزیره، شبه جزیره، دماغه، خلیج، تنگه و قاره. فضای هوایی به تناسب گستردگی آن، میزان تابش خورشید و عوارض زمین، آب و هوای مناسب یا مناسب را برای فعالیت‌های بشری می‌سازد، بادهای موسمی به همراه باران؛ بادهای سوزان صحرا، شرایط اقلیمی قطب شمال و قطب جنوب، گرمای کشنده یا خطرناک برای زندگی بشر در استوا. افزون بر این هر یک از سه بخشی که در آن زندگی بشر ادامه دارد، می‌بایست در تمامی ابعاد و سختی‌ها مورد بررسی قرار گیرد.

این به معنای آن است که خشکی به عنوان یک عامل مهم ژئوپلیتیک موارد زیر را در برمی‌گیرد:

- اندازه، مساحت قلمرو دولت‌ها؛
- ارتباط و تعامل با دریاها و رودخانه‌ها؛
- اقلیم (دما، میزان بارش، تعداد فصل، دیگر ویژگی‌ها)؛
- ترکیب خاک از نقطه نظر حاصلخیزی و رشد برخی محصولات کشاورزی؛

- منابع معدنی؛
- ذخیره آب شیرین؛
- وجود رود به عنوان منبع انرژی الکتریکی و جریان آب به عنوان قدرتی که توازن طبیعی را تضمین کند.

محیط آبی به عنوان دومین عامل جغرافیایی سیاست قلمداد می‌شود:

- در تعامل با خشکی، جزیره، ساحل و دیگر موارد منافع ژئوپلیتیکی و نواقصی دارد؛
- دنیای زیرآب، منابع ارزشمند و دیگر امکانات مرتبط؛
- ایجاد شرایط ماهیگیری، استخراج مروارید، صدف و دیگر جانداران دریایی؛
- امکان کشتی‌رانی، تجارت، جابه‌جایی مسافر، گردشگر و دیگر موارد؛
- سرعت بخشی به توسعه دولت‌های دریایی.

پس از خشکی و دریا فضای هوایی در جایگاه سوم قرار دارد؛ این مورد امکان تحقق موارد زیر را برآورده می‌سازد:

- اجتناب از موانع طبیعی زمینی؛
- گذر سریع از موانع آبی؛
- افزایش شدید سرعت جابه‌جایی؛
- دستیابی به محل صعب‌العبور که دسترسی به آن‌ها دشوار است؛
- تقریباً بهره‌گیری همیشگی از مسیر مستقیم؛
- افزایش کارایی مطالعه سطح زمین با ارتفاعات غیرقابل دسترسی؛
- افزایش قابل توجه اقدامات نظامی از طریق بمب‌افکن‌ها و ادوات هوایی دیگر؛
- امکان انتقال سریع مسافران با مقاصد سیاسی (دیدارهای رسمی هیئت‌های دولتی، تبادل اعضای پارلمان، سازمان‌های دولتی و غیردولتی و موارد دیگر).

در استفاده از فضای هوایی، انسان با گذشتن از لایه‌های بالایی اتمسفر به محیط فضایی نزدیک‌تر می‌شود. بدین ترتیب ارتباط سیاست با جهان فیزیکی، با جغرافیا در دو قرن اخیر

(این ارتباط مدام به‌وسیله جغرافیا، علوم سیاسی و ژئوپلیتیک مورد مطالعه واقع می‌شود) نه‌تنها ضعیف نشده است، بلکه به‌گونه قابل توجهی تقویت گردیده است. اگر سیاستمداران عصر قدیم از نبرد خشکی و دریا سخن به میان آورده‌اند و اصحاب ژئوپلیتیک دوره کلاسیک به این مجموعه نبرد هوایی را نیز اضافه کرده‌اند، امروز می‌بایست عرصه فضا را نیز به آن اضافه کرد. قوانین این عرصه نوین را ابرقدرت‌های فضایی تعیین می‌کنند:

- تقویت و بهبود کیفی کنترل فضای زمین، به‌گونه‌ای که به معنای واقعی جهانی شود؛
 - مطالعه و افزایش امکان کارایی سطح و معادن درون زمین؛
 - ایجاد تسلیحات لیزری نوین و بسیار قدرتمند و کارآمد و موشک‌های فضایی که قابلیت حمل سلاح هسته‌ای را دارند؛
 - ایجاد یک شاخه علمی و فنی جدید در حوزه فضا؛
 - ایجاد یک پایگاه برای تسلط بر ماه و سیارات منظومه شمسی.
- اما این هم همه موارد نیست. هر یک از این حوزه‌های ژئوپلیتیکی در عرصه فضایی خود تا حد زیادی گسترش و عمق یافته است. توسعه عرصه‌های یاد شده به دلایل زیر صورت پذیرفته است:
- تسلط بر قلمرو و انتقال مرزها به سمت قطب شمال و جنوب؛
 - مسکونی کردن تمامی جزیره‌های قابل سکونت و متصل کردن جمعیت آن‌ها به تمدن جهانی؛
 - تسلط بر اقیانوس آرام به کمک کشتی‌های مدرن و دیگر فناوری‌ها؛
 - تسلط بر فضا با اهداف نظامی، تحقیقاتی و جابه‌جایی مسافر.
- بررسی عمیق و به‌کارگیری عرصه‌های زمینی، اقیانوسی، هوایی و فضایی با اهداف زیر صورت می‌پذیرد:
- نفوذ انسان در آینده به اعماق کره زمین به‌منظور دست یافتن به منابع زیرزمینی؛
 - رسیدن انسان به عمق هرچه بیشتر در اقیانوس‌ها با اهداف صلح‌طلبانه و نظامی؛

- ماهیت لایه‌های بالایی جو که مرز میان هوا و فضا شناخته می‌شود و اختراع پرنده‌هایی مانند شاتل و بوران برای پرواز در هر دو محیط؛
- حرکت تدریجی بشر از تسلط بر فضای اطراف زمین از طریق تسلط بر سیارات منظومه شمسی و از آنجا به بی‌کران فضا.

ما از تأثیر جغرافیای فضایی به‌عنوان یک عامل فیزیکی و محسوس در علوم سیاسی صحبت کردیم؛ اما این علم کمتر یک مقوله فیزیکی و قابل لمس توسط حواس انسان به‌حساب می‌آید. صحبت درباره ارتباط میان علوم سیاسی با حقایق اجتماعی است، یعنی پدیده‌ها و جریان‌هایی که از بطن اجتماع بیرون آمده و ارتباط متقابل میان مردم، گروه‌های اجتماعی یا خود جامعه آن را به وجود آورده است.

در حقیقت، تعامل دولت‌ها تا حد زیادی (در این خصوص ژئوپلیتیک کلاسیک ورود می‌کند) به‌واسطه شاخص‌های جمعیتی مانند موارد زیر تعریف می‌شود:

۱. تعداد و تراکم جمعیتی؛
۲. تعلق به قلمرو مورد نظر (اقوام، مهاجرین).
- از منظر شاخه جمعیت‌شناسی معاصر باید موارد زیر را نیز به این دسته‌بندی‌ها افزود:
۳. افزایش (کاهش) امید به زندگی؛
۴. تغییر ارتباط جمعیت مرد و زن، جمعیت کهن‌سال و جوان؛
۵. افزایش لازم سطح تحصیلات، به‌ویژه در میان نسل جوان؛
۶. ارتباط جامعه شهری و روستایی؛
۷. سطح مصرف الکل، دخانیات و مواد مخدر؛
۸. رشد تعداد حوادث با تلفات انسانی.

مؤلفه‌ها و موارد ذهنی دیگری نیز وجود دارند که هرچند کامل ملموس نیستند؛ اما ارتباط متقابل آن‌ها با تصمیم‌های ژئوپلیتیکی کاملاً تأیید شده است:

۱. شرایط روحی و روانی رهبران کشورها، کارکنان زیرمجموعه و اندیشمندان ژئوپلیتیک که اندیشه‌های ژئوپلیتیکی خلق می‌کنند؛
۲. جو روانی موجود در لایه‌های بالایی حکومت؛
۳. شرایط روحی اکثریت تیم رهبری، شرایط روحی موجود در کشور، جهان و دیگر موارد.

جهانی بودن عوامل جغرافیایی به ایجاد یک سیاست جهانی می‌انجامد. حوزه عمل این سیاست تنها دولت ملی را شامل نمی‌شود، بلکه سازمان ملل متحد، دیگر اتحادیه‌های بین‌المللی، شرکت‌های چندملیتی، سازمان‌های منطقه‌ای و ملی، اشخاص حقیقی را نیز در برمی‌گیرد. همان‌گونه که ذکر شد ساختار ژئوپلیتیکی به جهانی، منطقه‌ای-قاره‌ای، منطقه‌ای و محلی تقسیم می‌شود (عیسایف، ۲۰۲۱: ۸۰-۸۵).

❖ ژئواستراتژی

واژه «ژئواستراتژی» از پیشوند «ژئو» به معنی زمین و هر آنچه که در سطح زمین امکان‌پذیری و پویایی می‌یابد و «استراتژی» به معنای راهبرد پدید آمده است. این واژه نخستین بار در سال ۱۸۴۶ توسط «گیاکومو دوراندو» (۱۸۹۴-۱۸۰۷)، سرهنگ و دولتمرد ایتالیایی در کتاب «درباره ملیت ایتالیایی، رساله‌ای سیاسی- نظامی» مطرح شد (قاضی و همکاران، ۲۰۲۰: ۱۰۵). در ادامه تعدادی از تعاریف جدید ارائه شده از ژئواستراتژی بیان می‌شود:

از نظر تال توی ژئواستراتژی به‌عنوان پیوند بین جغرافیا و راهبرد نظامی تعریف شده است. این مفهوم شامل بررسی موقعیت‌های جغرافیایی است که نقش تعیین‌کننده‌ای در طراحی و اجرای راهبردهای نظامی و سیاسی دارد. همچنین، پیشرفت‌های فناوری منجر به کاهش اهمیت خطوط عملیاتی فیزیکی شده است (توی، ۲۰۱۵). یاتسنکو ژئواستراتژی را به‌عنوان ترکیبی از عوامل جغرافیایی و راهبرد تعریف کرده است. این مفهوم شامل بررسی روابط بین جغرافیا و سیاست خارجی یک کشور است (یاتسنکو^۱، ۲۰۲۲).

افشردی، تدوین راهبرد نظامی در پهنه‌های وسیع جغرافیایی با هدف دستیابی به قدرت راهبردی نظامی را ژئواستراتژی می‌داند (افشردی، ۱۴۰۲).

ولادیمیر لیپکان ژئواستراتژی را به‌عنوان ابزاری برای دستیابی به اهداف راهبردی ملی و تعیین موقعیت‌های راهبردی کشورها در فضای جهانی مطرح کرده که شامل بررسی روابط بین موقعیت‌های جغرافیایی و تصمیمات راهبردی است (لیپکان، ۲۰۲۳).

ناتالی کراوچوک ژئواستراتژی را به‌عنوان مجموعه‌ای از راهبردهای جغرافیایی تعریف کرده است که به دستیابی به مزیت‌های رقابتی یک کشور یا منطقه در محیط جهانی کمک می‌کند. این مفهوم شامل تعامل بین عوامل جغرافیایی، اقتصادی و سیاست‌های خارجی است (کراوچوک، ۲۰۲۴).

❖ عوامل ژئواستراتژی

عوامل ژئواستراتژی عواملی هستند که برای دستیابی به اهداف استراتژیک استفاده می‌شوند؛ این عوامل شامل موارد زیر می‌شود:

- قدرت نظامی: توانایی دفاع از سرزمین و پروژه کردن قدرت به خارج از مرزها؛
- قدرت اقتصادی: توانایی استفاده از اقتصاد برای تأثیرگذاری بر دیگر کشورها؛
- اتحادها و پیمان‌ها: مشارکت در اتحادیه‌ها و سازمان‌های بین‌المللی برای افزایش قدرت؛

- فناوری و نوآوری: استفاده از فناوری‌های پیشرفته برای افزایش مزیت راهبردی؛
- نقاط راهبردی جغرافیایی: کنترل نقاطی مانند تنگه‌ها، کانال‌ها و پایگاه‌های نظامی (برژینسکی، ۱۹۹۷).

❖ راهبرد

راهبرد در جنگ، علم یا هنر به کارگیری همه منابع نظامی، اقتصادی، سیاسی و سایر منابع یک کشور برای دستیابی به اهداف جنگ است (الیوت کوهن، ۲۰۲۲).

در فرهنگ دفاعی - امنیتی راهبرد «علم و هنر به کارگیری همه قدرت کشور در جهت تهدید یا تهدیدها علیه امنیت ملی» تعریف شده است و در فرهنگ واژه‌های نظامی، راهبرد نظامی، «علم و هنر طرح‌ریزی و هدایت عملیات وسیع نظامی»، تعریف شده است. (نوروزی، ۱۳۸۵: ۱۰۰).

کمیسیون امور دفاعی مجلس شورای اسلامی، برای راهبرد چنین تعریفی ارائه نموده است: «راهبرد شیوه‌ای است که کشور در به کارگیری امکانات خود به منظور نیل به اهداف نظامی و پشتیبانی از اهداف عمومی کشور انتخاب می‌نماید» (کمیسیون امور دفاع مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۲).

❖ راهبرد دفاعی

در راهبرد دفاعی، بحث این است که چگونه از تمام ابعاد قدرت ملی برای دستیابی به اهداف دفاعی کشور استفاده نماییم (افشردی، ۱۳۸۶: ۷).

در کشورهای مختلف اختلاف‌نظرهایی در مورد سطوح راهبرد وجود دارد. برخی آن را به سه سطح ملی، دفاعی و نظامی و برخی دیگر آن را در دو سطح ملی و دفاعی (نظامی) تقسیم کرده‌اند.

راهبرد دفاعی طرحی کلی برای استفاده از توان قهر مسلحانه، مرتبط با ابزار اقتصادی، دیپلماتیک و روانی قدرت است که به بهترین شکل با استفاده از وسایل آشکار و پنهان در خدمت حمایت از سیاست خارجی درمی‌آید (اوسگود، ۱۹۶۲: ۲۷).

راهبردپردازها و اندیشمندان امور نظامی در رابطه با تعریف راهبرد دفاعی، اتفاق نظر ندارند و اختلاف دیدگاه و تضارب آرای زیادی در این مبحث وجود دارد. اما اکثراً راهبرد دفاعی را فراتر از قلمرو نظامی و حیطه نیروهای مسلح دانسته و آن را به کاربرد قدرت ملی ربط می‌دهند که شامل مؤلفه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و غیره نیز می‌گردد که تعدادی

تعاریف ارائه شده عبارتند از: استفاده از ابعاد قدرت ملی برای رسیدن به اهداف نظامی، فن و علمی که قدرت ملی را تحت تمام شرایط به منظور کنترل طرف مقابل به اندازه و طریق مورد نظر، با به کار بردن تهدید نیروهای مسلح، فشار غیرمستقیم سیاسی و سایر ابزارهای قابل تصور، بسیج می‌کند و بدین وسیله علایق و مقاصد امنیت ملی را برآورده می‌سازد (کالینز، ۱۳۸۳: ۷۹).

۲-۲. چهارچوب نظری

تحلیل عوامل ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک مؤثر بر راهبرد دفاعی، نیازمند اتکا به نظریه‌های پایه‌ای و نوین در حوزه‌های ژئوپلیتیک، راهبردی و روابط بین‌الملل است. در زیر، مهم‌ترین نظریه‌های مرتبط با این پژوهش و ارتباط آن‌ها با موضوع تحقیق تشریح می‌شوند:

❖ «نظریه هارتلند»^۱ مکیندر^۲

این نظریه کلاسیک ژئوپلیتیک، اوراسیا را به عنوان «هارتلند» یا قلب زمین معرفی می‌کند و معتقد است کنترل این منطقه (به‌ویژه شرق اروپا) کلید تسلط بر جهان است. مکیندر با جمله معروف «هرکه شرق اروپا را کنترل کند، هارتلند را کنترل خواهد کرد و هرکه هارتلند را کنترل کند، بر جهان مسلط خواهد شد»، بر نقش جغرافیا در تعیین قدرت تأکید می‌کند (مکیندر، ۱۹۰۴). این نظریه به درک تأثیر موقعیت جغرافیایی بر راهبردهای دفاعی کمک می‌کند. برای مثال، تلاش روسیه برای حفظ نفوذ در اوکراین یا گسترش ناتو به شرق اروپا را می‌توان در چهارچوب کنترل هارتلند تحلیل کرد.

❖ «نظریه ریملند»^۳ اسپایکمن^۴

اسپایکمن در تقابل با مکیندر، معتقد است مناطق ساحلی اوراسیا (ریملند) به دلیل دسترسی به دریاها و منابع اقتصادی، نقشی تعیین‌کننده در توازن قدرت جهانی دارند. او استدلال

1. Heartland Theory

2. Mackinder

3. Rimland Theory

4. Spykman

می‌کند که مهار ریملند (مانند خاورمیانه و آسیای شرقی) برای جلوگیری از ظهور یک هژمون ضروری است (اسپایکمن، ۱۹۴۴). این نظریه توجیه‌کننده راهبردهای دفاعی کشورهای ساحلی (مانند ایران در تنگه هرمز) و حضور نظامی قدرت‌های بزرگ در مناطق دریایی راهبردی است.

❖ «نظریه شطرنج بزرگ»^۱ برژینسکی^۲

برژینسکی با تمرکز بر نقش ایالات متحده پس از جنگ سرد، اوراسیا را «شطرنجی بزرگ» می‌داند که کنترل آن برای حفظ هژمونی آمریکا حیاتی است. او بر ضرورت مهار رقاباتی مانند روسیه و چین از طریق اتحادهای راهبردی و پایگاه‌های نظامی تأکید می‌کند (برژینسکی، ۱۹۹۷). این نظریه به تحلیل راهبردهای دفاعی قدرت‌های بزرگ در مقابل یکدیگر همچون تنش‌های آمریکا و چین در دریای جنوبی چین و تأثیر آن بر کشورهای ثالث می‌پردازد.

❖ «نظریه جنگ‌های ترکیبی»^۳ هافمن^۴

هافمن استدلال می‌کند که جنگ مدرن، دیگر محدود به رویارویی نظامی نیست، بلکه ترکیبی از تهدیدات نظامی، سایبری، اطلاعاتی و اقتصادی است. این نظریه بر لزوم انعطاف‌پذیری راهبردهای دفاعی در برابر تهدیدات چندبُعدی تأکید دارد (هافمن، ۲۰۰۷). این چهارچوب برای تحلیل تأثیر فناوری‌های نوین (مانند جنگ سایبری) و عوامل غیرنظامی مانند تحریم‌ها بر راهبرد دفاعی ضروری است.

❖ «نظریه جنگ‌های جدید»^۵، کالدور^۶

کالدور معتقد است جنگ‌های قرن بیست‌ویکم ماهیتی غیرمتمرکز، مبتنی بر هویت و متکی به اقتصاد غیررسمی دارند. این جنگ‌ها نه توسط دولت‌ها، بلکه توسط شبکه‌های غیردولتی

-
1. The Grand Chessboard
 2. Brzezinski
 3. Hybrid Warfare
 4. Hoffman
 5. New Wars
 6. Kaldor

مانند گروه‌های شبه‌نظامی هدایت می‌شوند و امنیت ملی را از طریق خشونت ساختاری تهدید می‌کنند (کالدور، ۲۰۱۲). این نظریه به درک تأثیر عوامل فروملی مانند تروریسم و نقش راهبردهای دفاعی غیرسستی مانند مبارزه با تأمین مالی تروریسم کمک می‌کند.

❖ «ژئوپلیتیک انتقادی»^۱ تواتهایل^۲

این نظریه به نقد رویکردهای سنتی ژئوپلیتیک پرداخته و استدلال می‌کند که مفاهیمی مانند «تهدید» یا «امنیت» برساخته‌های گفتمانی قدرت‌های مسلط هستند. به عبارتی، ژئوپلیتیک نه یک واقعیت عینی، بلکه ابزاری برای توجیه سیاست‌های خاص است (تواتهایل، ۱۹۹۶). این چهارچوب برای تحلیل نحوه بازنمایی تهدیدات مانند ایران به‌عنوان «خطر» در گفتمان غرب و تأثیر آن بر راهبردهای دفاعی کاربرد دارد.

این نظریه‌ها به‌عنوان چهارچوب‌های تحلیلی، امکان درک چندبعدی تأثیر جغرافیا، منابع، فناوری و رقابت‌های قدرت بر راهبردهای دفاعی را فراهم می‌کنند. ترکیب نظریه‌های کلاسیک مانند هارتلند با رویکردهای نوین نظیر جنگ‌های ترکیبی، به پژوهش حاضر کمک می‌کند تا پیچیدگی‌های دفاع در عصر حاضر را به شکلی جامع‌تر بررسی کند.

۳. یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل آن‌ها

برای پاسخ به سؤال اصلی مقاله ابتدا ادبیات نظری موجود مورد بررسی قرار گرفت. بیشتر تحقیقات انجام شده از عوامل ارائه شده در تحقیق مشترک دکتر حافظ نیا، دکتر افشردی و دکتر رشید در سال ۱۳۸۶ گرفته شده است که در آن برابر جدول (۱) عوامل ژئوپلیتیکی به ۶ عامل دسته‌بندی شده بودند؛ بنابراین با توجه به پویا بودن ژئوپلیتیک و تغییر ماهیت جنگ‌ها عوامل ژئوپلیتیکی نیز دستخوش تغییرات بسیاری شده است.

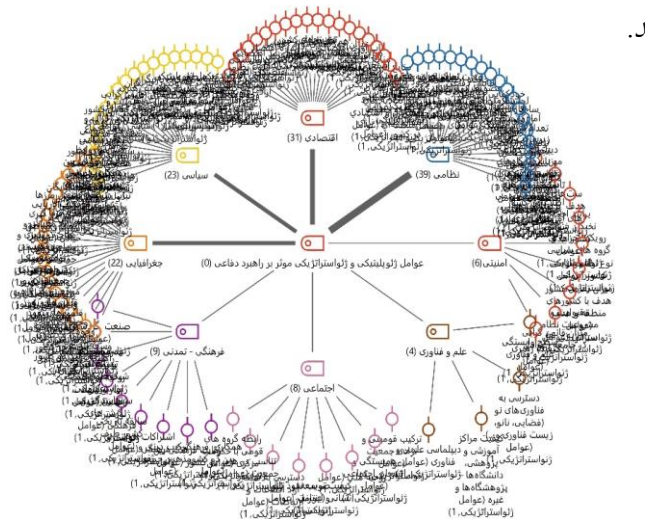
1. Critical Geopolitics

2. Tuathail

جدول ۱: عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر راهبرد دفاعی (حافظ نیا و همکاران، ۱۳۸۶)

عوامل طبیعی	عوامل انسانی	عوامل اقتصادی	عوامل سیاسی داخلی	عوامل سیاسی و بین‌المللی	عوامل نظامی
۱. موقعیت استراتژیکی	۱. جمعیت	۱. منابع زیرزمینی	۱. کارآمدی ساختار سیاسی حکومت	۱. استحکام و کارآمدی روابط بین‌الملل	۱. وابستگی دفاعی
۲. موقعیت ارتباطی	۲. تراکم جمعیت و مراکز	۲. منابع اقتصادی پایدار	۲. وفاداری مردم و احزاب سیاسی به حکومت	۲. کشورها در منطقه و نظام بین‌الملل	۲. توان نظامی و قدرت کمی و کیفی نیروهای مسلح
۳. برخورداری از موقعیت دریایی و ساحلی	۳. نزدیکی مرزهای کشور بیگانه	۳. فناوری و فضایی و قابلیت‌های مربوط به آن	۳. آلمان سیاسی ناسیونالیستی	۲. نقش بازیگران، سازمان‌ها و نهادهای بین‌الملل	۳. عضویت در معاهدات نظامی
۴. وسعت و عمق استراتژیک	۴. دین و مذهب و انگیزه‌های عقیدتی	۴. شبکه‌های مواصلاتی و خطوط انتقال کالا و انرژی	۴. سابقه تاریخی ملت	۳. علایق ژئوپلیتیکی بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای	۴. ایجاد پیمان‌های دفاعی با قدرت‌های بزرگ
۵. توپوگرافی کشور	۵. گروه‌های قومی مذهبی و نژادی متجانس با خودی	۵. وابستگی اقتصادی عمده به منابع خارجی	۵. هویت ملی، احساس آن	۴. عضویت و نفوذ اتحادیه‌های سیاسی منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای	۵. تأسیسات و صنایع نظامی داخلی با برخورداری از فناوری پیشرفته
۶. منابع آب و شبکه آب‌های مرزی	۶. گروه‌های قومی مذهبی و نژادی متجانس با بیگانه	۶. ظرفیت‌های انسانی، صنعتی و اقتصادی	۶. انسجام ملی و تجانس سیاسی و قومی ملت	۷. اختلافات مرزی و ارضی	
۷. وضع آب‌وهوا (اقلیم)	۷. ظرفیت‌های علمی - فناوری		۷. اختلافات، شکاف‌های قومی و مذهبی ملت	۸. اختلافات، شکاف‌های قومی و مذهبی ملت	
			۹. شکاف‌های ساختاری میان بخش سیاسی و دفاعی		

برای توسعه ادبیات موجود و همچنین شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی ابتدا ادبیات موجود جمع‌آوری و سپس با تعداد ۱۰ نفر از متخصصین مصاحبه صورت گرفت. سپس همه داده‌های به‌دست آمده از ادبیات کتابخانه‌ای و مصاحبه‌ها وارد نرم‌افزار Maxqda گردید و در مرحله اول با کدگذاری باز تعداد ۲۰۰ شاخص احصاء گردید؛ در ادامه پس از تلفیق و حذف شاخص‌های تکراری، تعداد ۱۴۲ شاخص استخراج گردید و در مرحله سوم با کدگذاری محوری کدهای به‌دست آمده در ۸ عامل تقسیم و دسته‌بندی شد. برابر نتایج به‌دست آمده، عامل نظامی ۳۹ شاخص، عامل اقتصادی ۳۱ شاخص، عامل سیاسی ۲۳ شاخص، عامل جغرافیایی ۲۲ شاخص، عامل فرهنگی ۹ شاخص، عامل اجتماعی ۸ شاخص، عامل امنیتی ۶ شاخص و عامل علم و فناوری ۴ شاخص برابر شکل زیر دسته‌بندی گردید؛ این شاخص‌ها مجدداً به خبرگان ارائه و مورد تأیید آن‌ها قرار گرفت. در مصاحبه عوامل ژئواستراتژیکی زیرمجموعه عوامل ژئوپلیتیکی هستند؛ بنابراین هرکدام از این عوامل ژئوپلیتیکی وقتی نقش و تأثیرگذاری در رقابت قدرت‌های فرامنطقه‌ای و جهانی پیدا می‌کنند به عامل ژئواستراتژیکی تبدیل می‌شوند. از همین رو هرکدام از عوامل سیاسی، اقتصادی، امنیتی، فناوری، اجتماعی، جغرافیایی و فرهنگی - تمدنی نیز می‌توانند عاملی ژئواستراتژیک محسوب شوند.

شکل ۱: عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی خروجی نرم‌افزار MAXQDA

جدول ۲: عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی مؤثر بر راهبردهای دفاعی

عامل	شاخص
عوامل نظامی	۱. وجود دشمن مشترک
	۲. همکاری نظامی
	۳. سهم هزینه‌های نظامی کشور از تولید ناخالص داخلی
	۴. تمرکز قوای استراتژیک کشور (میزان درگیری در جبهه‌های مختلف)
	۵. قدرت نظامیان در تصمیمات کلان و راهبردی
	۶. جایگاه اجتماعی نظامی‌گری در کشور
	۷. آمایش دفاعی
	۸. عضویت در سازمان‌ها و پیمان‌های نظامی و امنیتی
	۹. خودکفایی در تولید و توسعه تجهیزات و تسلیحات
	۱۰. لجستیک نظامی
	۱۱. ساختار فرماندهی نیروهای مسلح
	۱۲. آمادگی دفاعی
	۱۳. تعداد شناورهای رزمی (سطحی و زیرسطحی)
	۱۴. زیرساخت‌ها و تجهیزات پایش امنیت عمومی
	۱۵. دیپلماسی دفاعی
	۱۶. میزبانی پایگاه‌های نظامی کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای
	۱۷. توسعه‌یافتگی تأسیسات، صنایع و فناوری‌های دفاعی - نظامی
	۱۸. سهم از بازارهای تسلیحات و تجهیزات دفاعی - نظامی
	۱۹. توان بسیج مردمی
	۲۰. ناوگان هوایی نظامی
	۲۱. تناسب نیروهای مسلح با الزامات جنگ‌های آینده
	۲۲. ضریب به‌کارگیری هوش مصنوعی در صنایع و فناوری‌های نظامی و امنیتی
	۲۳. تعداد نفرات فعال در نیروهای مسلح
	۲۴. تجهیزات موشکی
	۲۵. تجهیزات زمینی
	۲۶. تجهیزات هوایی
	۲۷. تجهیزات دریایی
	۲۸. تجهیزات فضایی
	۲۹. تجهیزات پهپادی

عامل	شاخص
عوامل اقتصادی	۳۰. تجهیزات پدافندی ۳۱. تجهیزات غیرمتعارف ۳۲. تجهیزات سایبری نظامی ۳۳. تجربه جنگی کشور و فرماندهان آن ۳۴. سطح آموزش و مهارت‌های تخصصی ۳۵. توسعه‌یافتگی صنایع نظامی ۳۶. روحیه و انگیزه نیروهای مسلح ۳۷. توان بازدارندگی ۳۸. رتبه نظامی کشور در جهان
	۱. وجود مناطق آزاد تجاری ۲. همکاری اقتصادی بین دو کشور ۳. رقابت اقتصادی بین دو کشور ۴. نوع نظام اقتصادی (دولتی، آزاد، تعاونی) ۵. میزان وابستگی اقتصادی ۶. میزان رفاه اقتصادی ۷. نرخ رشد اقتصادی ۸. اندازه اقتصاد (GDP) ۹. نرخ بیکاری ۱۰. تورم ۱۱. ضریب جینی ۱۲. تراز تجاری کشور ۱۳. تحریم‌های اقتصادی ۱۴. هم‌تکمیلی اقتصادی ۱۵. میزان خودکفایی اقتصادی ۱۶. تاب‌آوری اقتصادی ۱۷. میزان توسعه صنعتی ۱۸. منابع غذایی ۱۹. منابع انرژی (نفت و گاز) ۲۰. عضویت و نفوذ کشورها در اتحادیه‌های سیاسی و اقتصادی منطقه‌ای ۲۱. شبکه‌های ارتباطی، حمل‌ونقل و خطوط انتقال کالا و انرژی در کشور ۲۲. نسبت تجارت بین دو کشور

شاخص	عامل
۲۳. وابستگی اقتصادی دو کشور ۲۴. سهم تجارت کشور هدف در اقتصاد جهانی ۲۵. سهم از بازارهای اقتصادی منطقه‌ای و جهانی ۲۶. میزان بهره‌وری عوامل تولید ۲۷. توسعه بخش صنعت ۲۸. ناوگان ترانزیت و حمل‌ونقل ۲۹. فساد اقتصادی (جرائم اقتصادی) ۳۰. ارتباطات پولی و بانکی ۳۱. صنایع و فناوری‌های اقتصادی	
۱. رابطه دولت و ملت ۲. ثبات سیاسی کشور ۳. انسجام ساختاری دولت و حکومت ۴. همکاری و رقابت سیاسی بین دو کشور ۵. سابقه روابط تاریخی دو کشور ۶. هم‌راستایی سیاست‌های کشور هدف با سیاست‌های آمریکا ۷. برآیند اجماع نخبگان سیاسی کشور هدف ۸. رویکرد احزاب و گروه‌های سیاسی ۹. نوع نظام سیاسی کشور ۱۰. میزان تعامل کشور هدف با کشورهای منطقه ۱۱. مقبولیت و مشروعیت نظام سیاسی ۱۲. میزان قانون‌گرایی در جامعه ۱۳. کیفیت رهبری ۱۴. رویکرد بازیگران منطقه‌ای ۱۵. رویکرد بازیگران فرامنطقه‌ای ۱۶. عضویت در سازمان‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ۱۷. مکمل ژئوپلیتیکی سایر قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ۱۸. سطح منطقه‌گرایی در سیاست خارجی ۱۹. دیپلماسی منطقه‌ای و بین‌المللی ۲۰. سطح وابستگی به قدرت‌های خارجی ۲۱. ایدئولوژی سیاسی حکومت ۲۲. فساد سیاسی	عوامل سیاسی

عامل	شاخص
عوامل جغرافیایی	۱. وضعیت توپوگرافی
	۲. وسعت و عمق راهبردی
	۳. شکل سرزمین کشورها
	۴. وجود اختلافات مرزی و دعاوی ارضی بین دو کشور
	۵. وجود اختلافات مرزی و دعاوی ارضی در کشور طرف
	۶. قلمروهای نفوذ ژئوپلیتیکی متعارض
	۷. قلمروهای نفوذ ژئوپلیتیکی مشترک
	۸. موقعیت گذرگاهی و ارتباطی
	۹. جمعیت کشور
	۱۰. موقعیت جغرافیایی و ژئوپلیتیک
	۱۱. موقعیت ژئواستراتژیک
	۱۲. موقعیت ژئواکونومیکی
	۱۳. مهاجرت پذیری و مهاجرت فرستی جمعیتی
	۱۴. منابع معدنی و کانی
	۱۵. محل قرارگیری پایتخت و مناطق حیاتی
	۱۶. موقعیت دریایی
	۱۷. طول و شکل مرزها
	۱۸. تعداد همسایگان
	۱۹. شکل کشور
	۲۰. دسترسی به آب‌های آزاد
	۲۱. حوادث و بلایای طبیعی
	۲۲. ویژگی‌های آب و هوایی (اقلیم)
عوامل فرهنگی و تمدنی	۱. همکاری فرهنگی
	۲. رقابت فرهنگی
	۳. ترکیب دینی و مذهبی جمعیت
	۴. اشتراکات هویتی و فرهنگی
	۵. سابقه تاریخی
	۶. سبک زندگی و نگرش‌های فرهنگی
	۷. روحیه و فرهنگ ایثار و شهادت‌طلبی
	۸. قدرت و ظرفیت رسانه‌ای و شبکه‌های اجتماعی
	۹. صنعت گردشگری

۱. رابطه گروه‌های قومی با حکومت مرکزی ۲. ترکیب قومیتی و نژادی جمعیت ۳. همبستگی و انسجام اجتماعی ۴. روحیه ملی ۵. کیفیت توسعه انسانی ۶. ضریب نفوذ تلفن و اینترنت ۷. دسترسی به شبکه آزاد اطلاعات و ارتباطات ۸. تناسب در هرم جمعیت	عوامل اجتماعی
۱. کیفیت روابط اطلاعاتی- امنیتی با کشورهای دیگر ۲. میزان کارآمدی دستگاه‌های اطلاعاتی کشور ۳. وجود تهدیدات تروریستی ۴. میزان همکاری با کشورهای منطقه‌ای در حوزه امنیت ۵. وجود گروه‌های تروریستی یا شبه‌نظامی در منطقه ۶. توانایی مقابله با حملات سایبری	عوامل امنیتی
۱. دیپلماسی علمی و فناوری ۲. سطح وابستگی علم و فناوری ۳. دسترسی به فناوری‌های نو (فضایی، نانو، زیست‌فناوری و غیره) ۴. کیفیت مراکز آموزشی و پژوهشی، دانشگاه‌ها-پژوهشگاه‌ها و غیره	عوامل علم و فناوری

شکل ۲: مدل نهایی تحقیق

۴. نتیجه گیری

۴-۱. جمع بندی

راهبردهای دفاعی مدرن تحت تأثیر پیچیدگی عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی شکل می گیرند که درک آن‌ها برای تضمین امنیت ملی ضروری است. این تحقیق با هدف شناسایی و توسعه عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی مؤثر بر راهبردهای دفاعی انجام گردید. برابر نتایج به دست آمده در مجموع ۱۴۵ شاخص در ۸ عامل ژئوپلیتیکی که در تصویر شماره ۲ نشان داده شده است شناسایی و مورد تأیید خبرگان قرار گرفت. براساس یافته‌های به دست آمده مشخص گردید عوامل نظامی، اقتصادی، سیاسی و جغرافیایی بیشترین شاخصه‌های مؤثر بر راهبردهای دفاعی را دارند و عوامل فرهنگی، اجتماعی، امنیتی و علم و فناوری به ترتیب در رده‌های بعدی قرار دارند. بنابر اتفاق نظر تمامی خبرگان در مصاحبه، عوامل ژئواستراتژیکی زیرمجموعه عوامل ژئوپلیتیکی هستند؛ هرکدام از این عوامل ژئوپلیتیکی وقتی نقش و تأثیرگذار در رقابت قدرت‌های فرامنطقه‌ای و جهانی پیدا می کنند به عامل ژئواستراتژیکی تبدیل می شوند. پس هرکدام از عوامل سیاسی، اقتصادی، امنیتی، فناوری، اجتماعی، جغرافیایی و فرهنگی - تمدنی نیز می توانند عامل ژئواستراتژیکی شوند.

۴-۲. پیشنهادها

✓ توسعه توان فناوری دفاعی

- ❖ سرمایه گذاری در فناوری‌های نوین مانند دفاع سایبری، پهپادها و هوش مصنوعی برای ارتقای توان دفاعی و مقابله با تهدیدهای غیرنظامی؛
- ❖ ایجاد همکاری‌های بین‌المللی در حوزه فناوری‌های نظامی برای دسترسی به دانش فنی پیشرفته.

✓ استراتژی مدیریت تغییرات آب و هوایی

- ❖ برنامه ریزی برای مقابله با تأثیرات تغییرات آب و هوایی بر امنیت ملی مانند کاهش دسترسی به منابع آبی یا افزایش بحران‌های زیست محیطی؛

❖ تقویت زیرساخت‌های نظامی در مناطق آسیب‌پذیر از نظر آب‌وهوایی.

✓ توسعه منابع انسانی و علمی

- ❖ افزایش سطح آموزش و تخصص در حوزه‌های ژئوپلیتیک و استراتژی دفاعی از طریق دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی؛
- ❖ جذب نخبگان در زمینه‌های فناوری و علوم اجتماعی برای تقویت بنیه دفاعی.

✓ هماهنگی منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای

- ❖ تقویت ائتلاف‌های استراتژیک با کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای برای مقابله با تهدیدات مشترک؛
- ❖ استفاده از موقعیت ژئواستراتژیک کشور در منطقه برای افزایش نفوذ سیاسی و دفاعی.

✓ مقاومت‌سازی اقتصاد در برابر تحریم‌ها

- ❖ کاهش وابستگی به منابع خارجی از طریق توسعه صنایع داخلی دفاعی و کشاورزی؛
- ❖ ایجاد سازوکارهای مقابله با تحریم‌های اقتصادی ازجمله توسعه تجارت با کشورهای غیر غربی.

پیشنهادهای پژوهشی

۱. بررسی چگونگی تطبیق راهبردهای دفاعی با چالش‌های زیست‌محیطی در قرن ۲۱؛
۲. مطالعه تأثیر فناوری‌های سایبری، هوش مصنوعی و فضا بر تعادل قدرت جهانی؛
۳. بررسی تفاوت‌های نظریه‌های قدیمی مانند نظریه هارتلند با رویکردهای معاصر در تحلیل قدرت؛
۴. تحلیل نقش تبلیغات، دزدیده شدن اطلاعات و تهدیدهای سایبری در امنیت دفاعی؛
۵. مطالعه تأثیر همبستگی اجتماعی، هویت ملی و ساختارهای فرهنگی بر تصمیم‌گیری‌های دفاعی.

منابع فارسی

- حسین‌پور پویان، رضا (۱۳۹۶). *جغرافیا و جهانی شدن*. (انجمن ژئوپلیتیک ایران، پدیدآور). انجمن ژئوپلیتیک ایران، تهران.
- رفیعی‌راد، جواد (۱۴۰۰). *راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران متأثر از علایق ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی آمریکا و روسیه در سوریه*. دانشگاه عالی دفاع ملی.
- قاضی حسن؛ خراشادی‌زاده، محمدرضا؛ فرجی، ایرج؛ خزائیل، حمید (۲۰۲۰). *نقش عوامل ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیک در الگوی راهبردی معماری نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران*. مطالعات دفاعی استراتژیک، ۱۸ (۸۰)، ۱۰۵-۱۲۶.
- کاظمی، علی‌اصغر (۱۳۷۸). *عوامل ژئوپلیتیکی مؤثر بر راهبردهای دفاعی*. رساله دکتری، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- کلهر، رضا (۱۴۰۰). *تدوین راهبردهای دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران با کشور لبنان*. رساله دکتری، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- کوهن، سال برنارد؛ کاردان، عباس (۱۳۸۷). *ژئوپلیتیک نظام جهانی*. (موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران، پدیدآور) ص ۸۲۴. ابرار معاصر تهران، تهران.
- لطفیان، سعیده (۱۳۷۶). *عوامل مؤثر بر راهبردهای نظامی-دفاعی ملی*. رساله دکتری، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- نبی‌زاده، بابک (۱۴۰۲)، *تبیین علائق ژئوپلیتیکی رژیم صهیونیستی در حوزه خلیج فارس و راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در مقابله با آن*، رساله دکتری، دانشگاه عالی دفاع ملی.

References

- Colin Flint - Introduction to Geopolitics-Routledge (2021).pdf. (n.d.).
- Dalby, Simon. (2013). The geopolitics of climate change. *Political Geography*, 37, 38–47.
- Grygiel, Jakub J. (2006). Great powers and geopolitical change. Johns Hopkins University Press.
- Kello, Lucas. (2017). Cyber security: gridlock and innovation.
- Klare, Michael. (2002). *Resource Wars: The New Landscape of Global Conflict*. Macmillan.
- Klaus Dodds, Maano Ramutsindela, Zack Taylor, Azadeh Akbari, Vanesa Castán Broto, Klaus Detterbeck, Carlo Inverardi-Ferri, Kwan Ok Lee, Virginie Mamadouh; & Chih Yuan Woon. (2023). The Russian invasion of Ukraine: implications for politics, territory and governance. *Territory, Politics, Governance*, 11(8), 1519–1536. <https://doi.org/10.1080/21622671.2023.2256119>
- Lipkan, Volodymyr; Oksana Kuznichenko; & Andrii Ivanov. (2023). Geoeconomics as a tool of modern geostrategy. *Baltic Journal of Economic Studies*, 9(1), 113–123.
- Mearsheimer, John J. (2014). Why the Ukraine crisis is the West's fault: the liberal delusions that provoked Putin. *Foreign Aff.*, 93, 77.
- Summers, Tim. (2017). Rocking the boat?: China's "belt and road" and global order. In *China's Presence in the Middle East* (pp. 24–37). Routledge.
- Yatsenko, B.P. (2022). Geostrategic Positioning Economically Developed Countries in the Modern World. *Ukrainian Geographical Journal*, 2022(2), 46–53. <https://doi.org/10.15407/ugz2022.02.046>
- Zbigniew Brzezinski, Dave. (1997). *The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives* by Zbigniew Brzezinski.
- Кравчук, Наталія Ярославівна. (2024). Impact of Global Trends on the Formation of State Competitiveness Geostrategy. *Empirio*, 1(2), 53–64.

